

УДК 026:34:025.2–028.42

Юрій Іванов,

доцент Національної академії внутрішніх справ, канд. юрид. наук

Майя Іванова,

завідувач відділу баз даних правової інформації НЮБ НБУВ

КАНОНІЧНІ НОРМИ ЯК ПЕРШОДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ РЕТРОСПЕКТИВНОГО ЮРИДИЧНОГО РЕСУРСУ НЮБ НБУВ

У статті висвітлюються питання джерел права, зокрема канонічних норм. Зазначається, що вивчення канонічних норм дає змогу більш повно уявити процес формування нашої правової культури, правового менталітету, правових традицій, усього того, що має найменування правової спадщини.

Ключові слова: юридична бібліотека, культурні цінності, історична спадщина, збереження бібліотечних фондів, канонічні норми.

Важливим завданням і обов'язком бібліотек, пріоритетним напрямом їх діяльності збереження ретроспективних джерел, які містяться у фондах бібліотек України. Національна юридична бібліотека як структурний підрозділ Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (НБУВ) забезпечує акумуляцію та зберігання ретроспективних джерел юридичного напрямку. Особливе місце серед джерел права належить канонічним нормам, тобто правилам поведінки загальнообов'язкового характеру, встановленим чи затвердженим церквою з метою регламентації певних сфер суспільних відносин у межах власної компетенції.

Мета дослідження – показати, що релігійні норми створювали певну ієрархію цінностей у суспільстві, на яких засновувались, у подальшому, загальноприйняті правила поведінки. Зазначити, що збереження письмових пам'яток канонічних норм дає змогу більш повно уявити процес формування нашої правової культури, правового менталітету, правових традицій, усього того, що має найменування правової спадщини й повинно бути підставою подальшому правовому розвитку.

До питань збереження культурної спадщини звертались у своїх роботах О. Онищенко, В. Горовий, Л. Дубровіна, Л. Муха та ін. Вивченню канонічних норм, їх впливу на правову систему України

приділяли увагу у своїх працях О. Білоус, З. Боярська, І. Міма, Ю. Оборотов, Г. Трофанчук та ін.

Збереження рідкісних і цінних документів, у тому числі рукописних матеріалів, які є пам'ятками світового значення, є одним із завдань, що висуваються до бібліотек та архівів держави. Адже, унікальні за змістом і різноманітні за типом та характером документи історико-культурологічної інформації, зібрані в архівах та бібліотеках, є значною частиною соціальної та духовної спадщини українського народу [1, с. 189–190]. Історико-культурні фонди бібліотеки – ретроспективні, цілісно організовані за принципом історичного походження фонди, що склалися в результаті цілеспрямованої органічної діяльності створювача фонду, або фонди штучного походження, сформовані за колекційним принципом [2, с. 19].

На збереження бібліотечних та архівних фондів спрямована Програма збереження бібліотечних і архівних фондів [3]. Здійснюючи систематизацію, зберігання й поширення національної культурної спадщини, бібліотека організовує навігацію у світі культури, інформації і знань, піклується про збереження документів, забезпечує вільний доступ до них шляхом створення баз даних, оцифрування документів та переведення їх в інші формати й на інші носії [4, с. 210–211].

Безцінність фондів НБУВ підтверджується тим, що до переліку наукових об'єктів, які становлять національне надбання, Кабінет Міністрів України відносить Фонд рукописів, стародруків, рідкісних видань, історичних колекцій, архівний фонд України та депозитарій Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського [5].

На виконання Державної цільової програми створення єдиної інформаційної бібліотечної системи «Бібліотека-XXI» [6], з метою збереження оригіналів рідкісних і цінних юридичних видань у Національній юридичній бібліотеці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського проводиться формування фондів юридичного профілю.

Складовою національної культурної спадщини юридичного профілю виступають канонічні норми, які можна віднести до джерел права. Джерело права в матеріальному розумінні – це система соціально-економічних відносин, яка обумовлює виникнення, розвиток і суть права. Джерело права в юридичному розумінні – це зовнішня форма вираження й існування норм права. Переважання тих чи інших форм права в державі залежить від специфіки правової системи, історичних традицій, національних особливостей, якості правотворчості, рівня правової культури суспільства тощо [7, с. 178–181].

Під канонічними нормами розуміють правила поведінки загально-обов'язкового характеру, встановлені чи затверджені церквою з метою регламентації певних сфер суспільних відносин у межах власної компетенції. У християнських країнах змістом канонічних норм вважають символи віри, вчення Ісуса Христа й апостолів, Старий і Новий Завіти, порядок богослужіння тощо [8, с. 93–94].

Біблія є одним з перших писаних правил поведінки людей у соціально неоднорідному суспільстві. Біблія відверто називає протиправні дії, за які має карати держава: вбивство, зрада, крадіжка, розпуста, неправдиві свідчення, образа батьків зневага до закону тощо [9, с. 76].

В. Коваль робить висновок у своєму дослідженні, що вплив церкви на суспільно-політичні процеси обумовлений самою природою релігії та її функціями, відбувається «накладання» релігійних практик на інші суспільні відносини [10, с. 16].

Релігійний чинник традиційно посідав вагомє місце у внутрішній та зовнішній політиці Української держави від хрещення Русі. Уже в цей час влада усвідомила вагомість для зміцнення державності чинника єдиної церкви. У княжу добу склалася своєрідна модель державно-церковних відносин, відмінна від візантійської, а саме: її характеризували автономність сфер впливу, з одного боку, та співпраця світської і духовної влади, з іншого. Відтак, християнство в давньоруській державі, глибоко інкорпороване в систему контролю над людиною і суспільством, перебирає на себе функції по суті державної ідеології [11, с. 13].

Для канонічної правової сім'ї характерні такі риси: по-перше – право є результатом божественного відкриття, воно дано раз і назавжди; по-друге – норми права засновані на релігійних уявленнях, унаслідок чого релігійні та правові норми тісно переплетені та часто збігаються; по-третє – присутня ідея богоугодного характеру права; по-четверте – невизнання принципу формальної рівності прав людини; по-п'яте – засноване на релігії право поширюється на певну громаду, а не територію; по-шосте – основними джерелами права є релігійні тексти та рішення провідних релігійних діячів [12, с. 717–718].

Релігійні норми – це обов'язкові, формально-визначені правила поведінки загального характеру, закріплені в релігійних джерелах та у джерелах позитивного права, приймаються та реалізуються в офіційному порядку, визначають межі можливої та належної поведінки усіх суб'єктів релігійних відносин. Релігійна норма часто регулює такі відносини, що перебувають поза компетенцією інших соціальних норм, оскільки ці відносини виникають під час відправлення релігійних

культів, задоволення релігійних потреб. Релігійні норми взаємопов'язані з іншими соціальними нормами, взаємодіють у механізмі соціально-правового регулювання [13, с. 11].

Природа релігійних норм обумовлена матеріальними і соціально-культурними умовами життєдіяльності суспільства, інтересами суб'єктів релігії, що є результатом узгодження, поєднання окремих індивідуальних або специфічних релігійних інтересів, які виражаються у формі релігійних приписів (велень, канонів) або іншим чином визнаються релігійною громадою та, як наслідок, є загальним регулятором релігійної поведінки й діяльності суб'єктів релігійних відносин.

Зміст релігійних норм розкривається через закріплення правил поведінки загального характеру для віруючих осіб чи релігійних громад, що визначають яким чином, у якому напрямку, протягом якого часу, на якій території діють релігійні відносини; приписує належну, з точки зору релігійних канонів, а тому обов'язкову для кожного віруючого поведінку. Релігійні норми виступають як чіткі правила поведінки для кожного із суб'єктів релігійних відносин, які перебувають у сфері їх дії. Тим самим, за допомогою релігійних норм у життя втілюють погляди, ідеї, цінності, інтереси суспільства та в подальшому приймаються та реалізуються на офіційному рівні.

Ю. Оборотов у своєму дослідженні зазначає, що першоджерелом діяльності Церкви є Божественна воля Засновника Церкви й тому право Церкви за своїм походженням це Божественне право. Водночас частково право створила сама Церква (внутрішнє право), а частково – держава (зовнішнє право), тобто з'являється як право суспільне. Божественне право, визначаючи основи Церкви, має характер незмінюваності. Джерелом його пізнання служать книги Священного Писання, а також Священний Переказ, виражений в апостольських установленнях. Таким чином, Церква вступає, по-перше, як носителька свого власного права (внутрішнє церковне право) і, по-друге, у зв'язку із взаємодією з іншими соціальними об'єднаннями (зовнішнє церковне право). Православна Церква ніколи не заперечувала права на участь світської влади у формуванні як зовнішнього, так і внутрішнього церковного права за умови, що світський законодавець діяв би так само, як сама Церква. Звідси поява специфічних джерел церковного права у формі номоканонів, що містять церковні правила й закони світської влади [14, с. 21–22].

Отже, особливістю релігійних норм, як регуляторів суспільних відносин, є їх багатоаспектність: з одного боку – нормативно регламентують зовнішню поведінку суб'єкта суспільних відносин, а з іншого –

за допомогою внутрішніх стимулів примушують вчиняти саме так, а не інакше. Релігійна норма виступає як зразок поведінки віруючих людей за певних обставин, є еталоном релігійних суспільних відносин. Релігійні норми містять важливі моральні цінності, що можуть бути використані в розробці концепції праворозуміння. Тим самим, вони створюють певну ієрархію цінностей, на яких засновуються релігійні відносини, реалізуються та втілюються релігійні вимоги (приписи), переконання та почуття, відбувається задоволення релігійних потреб тощо. Загально визнані релігійні цінності втілюються в принципах права та релігійних нормах, у релігійній та правовій ідеології, у релігійній та правовій системах; вони можуть використовуватись як критерій оцінки позитивного права [13].

У подальшому релігійна воля, що міститься в релігійних нормах, офіційно затверджується та забезпечується, відповідає вимогам нормативності, має специфічні форми зовнішнього виразу; є результатом узгодження інтересів пануючих класів.

На право Київської Русі впливало введення християнства, яке вимагало урегулювання відносин між церквою та державою [12, с. 224]. Серед чинних у Київській державі норм відомі були й так звані церковні устави. Їх збереглося шість. Вони мали велике значення насамперед для церковного судочинства, являючи собою визначення державною владою прав церкви й духовенства. Так, на підставі «уставів» церква мала право на так звану «десятину». Із «уставів» історико-правове значення мають: «Устав Володимира Святого», «Устав князя Ярослава», «Устав князя Володимира» [15].

Устав князя Володимира (церковний) – короткий, конспективний кодекс церковно-судового права, що діяв від часу прийняття християнства аж до XVIII ст., у якому передбачалася десятина на утримання церкви з різного роду доходів: із суду, з торгівлі, з домів, з табунів тварин, із зібраного врожаю зернових та з інших прибутків. Устав князя Ярослава (церковний) – ще одна пам'ятка церковного права, визначав церковну юрисдикцію у справах моралі, сім'ї та шлюбу, а також тих, що стосувалися злочинів священників, членів їхніх родин, церковної обслуги. «Устав» затверджував також існування церковного суду, який мав розглядати справи про знахарство, чаклунство, тобто мав карати за дотримання старовинних вірувань, та інші язичницькі обряди та звичаї [16, с. 28–29].

Хрещення Русі привело до ряду суттєвих зрушень у духовній, політичній та економічній сферах, дало нове розуміння етики, моралі, права. Миротворча політика православних владик обумовлювалася

як високими принципами християнської моралі, так і реальними потребами церковного життя. Тісно пов'язані з князівською владою на місцях, єпископи нерідко заміщали князя за його відсутності в столиці [9, с. 67–68].

Реалізація релігійних норм здійснювалася шляхом дотримання, виконання та застосування їх приписів учасниками релігійних відносин через віру, переконання, забезпечуються специфічними засобами релігійного або державного примусу. Останнє має місце у тому випадку, якщо релігійні норми санкціоновані державою та наділені статусом офіційних джерел права [13].

Основним джерелом політичної думки Київської Русі за доби поширення й утвердження християнства стали Новий і Старий Заповіти, релігійні вчення Афанасія Александрійського, Василя Великого, Григорія Богослова, Іоанна Златоуста та константинопольського патріарха Фотія. У цілому на розвиток державно-правової думки нашої стародавньої держави значний вплив справила суспільно-політична думка Візантії, яка поєднала здобутки античної культури з християнством. Саме завдяки священнослужителям-літописцям до сучасників дійшли і давньоруська політична міфологія, і тексти окремих політико-правових документів релігійного й світського характеру. Однією з центральних політичних проблем періоду Київської Русі було питання взаємовідносин світської і церковної влад. Її розв'язання здійснювалося на засадах двох концепцій політичної влади: 1) концепція богоугодного володаря, в основі якої знаходилась ідея родового династичного князювання; 2) концепція єдинодержавності з ідеєю верховенства світської влади. Обидві концепції знайшли відображення в літописах, зверненнях, повчаннях, серед яких – «Повість временних літ», «Слово про закон і благодать», «Повчання Володимира Мономаха», «Ізборник Святослава» та ін. [17, с. 136–137].

З. Боярська вказує, що важливим джерелом розвитку давньоруського права була рецепція грецького права на Русі. Християнська православна церква Київської Русі мала тісні зв'язки з Константинополем. Цілком природно, що збірники грецького церковного права переносилися в землі України-Русі. Серед них – «Номоканон», «Еклог» і «Прохирон». «Номоканон» в Україні був відомий під назвою «Кормчих книг», представляв собою юридичну збірку, у якій містилися церковні правила, а також настанови римських і візантійських імператорів про церкву. У руській церкві домінували два номоканони: Іоанна Схолоста, що складався з 50 титулів (VI ст.), і номоканон із 14 титулів, що був укладений у VII ст. «Еклог» представляє собою законодавчий звід візантійського права VIII ст.,

який мав на меті обмежити церковні привілеї на землеволодіння, проголошував принцип християнської моралі, зокрема запроваджувався принцип рівності перед законом. До «Еклога» входять норми цивільного візантійського права, які стосуються спадкування, опіки, норми процесуального характеру, норми кримінального права. «Прохірон» (879 р.) був своєрідним посібником для вивчення законодавства Візантійської імперії та анулював ряд положень «Еклога» [15, с. 28–29].

Отже, після хрещення Русі київські князі визнали церковне судочинство обов'язковим. Суди існували при єпископствах і підкорялися канонічній владі єпископа. Злочин проти церкви, здійснений світською особою, розглядався на спільному засіданні за участі князя і єпископа [16, с. 32].

Церковний суд розглядав злочини проти християнства – осквернення Христа або церкви, хуління церковних обрядів тощо. Він розглядав справи про шлюб, не освячений церквою, про розлучення, спори через майно, побиття батька чи матері. Під церковне судочинство підпадали всі так звані церковні люди: ігумен, чернець, священник, попадя, дяк та ін., а також особи, що шукали церковного захисту – різні старці та каліки, прочани, сліпі, юродиві та ін. [15, с. 29–35].

У церковних судах Київської Русі у вжитку були збірники візантійського походження: «Судебник царя Константіна», «Закон судний людям», «Книги законнії». Необхідно звернути увагу на те, що рецепція візантійського права не являла собою простої копіювання, а була переробкою грецького права з урахуванням українських звичаїв і традицій [15].

Перетворившись у державну релігію, християнська церква намагалася піднятися над великокнязівською адміністрацією, прагнула перебрати на себе функції політичного та ідеологічного центру удільно-роздрібною держави. Церковні ідеологи намагалися переконати князів, що лише церква є тією реальною силою, що здатна забезпечити мир і спокій у державі, допомогти уникнути міжусобних чвар та удільних війн, сприяти єднанню різних регіонів і народів величезної за територією країни [17, с. 136–137].

На середину – другу половину XIV ст. українські землі підпадають під владу Польського королівства і Литовського князівства. Значення духовенства в соціальній організації Литовсько-Руської держави було досить велике. Показовим є відновлення Великим Литовським князем у 1458 р. митрополії в Києві. Саме православна церква стала для українського народу єдиним інститутом захисту його самобутності, національної належності, духовною опорою в протистоянні католицизму та зовнішній експансії [9, с. 112–113].

У 1569 р. злиття двох держав – Польщі та Литви у Річ Посполиту поставило питання про об'єднання двох церков: католицької та православної. Після проведення уніатського собору було проголошено унію – перехід православної церкви до лона Папи Римського, було визнано основні догмати католицької церкви, церковні обряди залишалися православними, греко-католицьке духовенство звільнялося від сплати податків. Православний собор засудив проголошення унії з Римом. У результаті в Україні замість двох церков з'явилося три: православна, католицька, греко-католицька (уніатська) [9, с. 130–131].

Католицизм як державна релігія Польщі мав на меті побороти православну церкву в українських землях, насадити свою систему релігійних поглядів, що викликало неприхований опір з боку корінного населення. Релігійний гніт і національне поневолення негативно впливали на розвиток політико-правової думки в Україні. Однак, незважаючи на це, на українських землях зародилася національно-політико-правова ідеологія. Цьому сприяло те, що в XV–XVI ст. в Україну через Польщу почали проникати західноєвропейські ідеї Реформації, спрямовані проти феодального ладу й католицизму. В українських землях поширення реформаційних ідей було пов'язане з антифеодальною національно-визвольною боротьбою народу проти польських магнатів, покатоличення і полонізації. Ці ідеї знаходили прояв у демократичній інтерпретації Біблії [17, с. 144].

Отже, у вітчизняній історії церковного права виділяються питання, пов'язані з долею грецького номоканона в Росії і поступовим формуванням власного церковного права. В історії утворення власного церковного права розрізняють три періоди. Перший – пов'язаний з початком християнства на Русі до встановлення автокефальної російської Церкви (друга половина XV ст.), коли були закладені першооснови церковного права й визначалися своєрідні ставлення Церкви до громадянського суспільства й держави; другий період – від другої половини XV ст. до епохи церковних і державних перетворень Петра I. Тут більш чітко визначені сфери Церкви й держави, а світська влада справила вирішальний вплив не тільки на зовнішні, а й на внутрішні справи й відносини Церкви; третій період – від церковних перетворень Петра I до кінця XIX ст., коли склалася система особливого права Церкви. При цьому Церква, залишаючись вільною у своїй духовній сфері, була тільки частиною державного устрою й управління [14, с. 21–22].

Г. Трофанчук підтверджуючи цю тезу, вказує що до початку XVIII ст. у російській політико-правовій думці панував релігійний світогляд.

Перелом настав в епоху Петра I, реформи якого поклали початок світській науці та освіті і тим самим підірвали вплив теології на юридичну думку [17, с. 125]. У Московії не існувало дуалізму світської і духовної влад, характерного для країн Західної Європи. Православна церква в цілому служила інтересам зміцнення самодержавства. У панівних на той час теоріях проглядався яскраво виражений напівмістичний погляд на царську владу як надприродну й непорушну [17, с. 113–115].

Відновлення канонічного ладу керування православною Церквою, розпочате 1905 р. Указом Миколи II і завершене проведенням помісного Собору (1917–1918), покликане було відкрити новий період в історії церковного права. Однак Жовтнева революція 1917 р. докорінно змінила ставлення до релігії і Церкви, оскільки до влади прийшли особи, які сповідували атеїзм. У практику ввійшло переслідування за віру, а проголошена свобода релігійної й антирелігійної пропаганди виявилася повною підтримкою атеїзму [14, с. 21–22].

Таким чином, можемо зазначити, що релігійні норми знайшли своє відображення та закріплення не тільки в Біблії, але і в чинному національному законодавстві. Спостерігаємо, що норми церковного (релігійного) права перебувають в основі значної частини сучасного законодавства та здійснюють значний вплив на процес розробки й прийняття нормативно-правових актів. У зв'язку з цим вивчення канонічних норм дає можливість більш повно уявити процес формування вітчизняної правової культури, правового менталітету, правових традицій, усього того, що має найменування правової спадщини й повинно бути підставою подальшому правовому розвитку.

Список використаних джерел

1. *Дубровіна Л. А.* Розробка системного опису рукописних книг та інтелектуалізація інформаційного пошуку в автоматизованих системах / Л. А. Дубровіна, Л. Й. Костенко // *Рукописна та книжкова спадщина України: Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів.* – К., 1993. – Вип. 1. – С. 189–200.

2. *Муха Л. В.* Бібліотечні колекції та зібрання в системі історико-культурних фондів: реконструкція і реєстраційний опис : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.08 «Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство» / Муха Л. В. – К., 1997. – 25 с.

3. Про затвердження Програми збереження бібліотечних і архівних фондів на 2000–2005 роки : Постанова Кабінету Міністрів України від

15 верес. 1999 р. № 1716 // Офіц. вісн. України від 08.10.1999. – 1999. – № 38. – С. 35.

4. Електронні інформаційні ресурси бібліотек у піднесенні інтелектуального і духовного потенціалу українського суспільства / [О. С. Онищенко, Л. А. Дубровіна, В. М. Горовий та ін.] ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – К., 2011. – 248 с.

5. Про затвердження переліку наукових об'єктів, що становлять національне надбання, та внесення змін до Положення, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 18 лютого 1997 р. № 174 : Постанова Кабінету Міністрів України від 19 груд. 2001 р. № 1709 // Офіц. вісн. України від 04.01.2002. – 2001. – № 51. – С. 453. – Ст. 2305.

6. Про затвердження Державної цільової національно-культурної програми створення єдиної інформаційної бібліотечної системи «Бібліотека-XXI» : Постанова Кабінету Міністрів України від 17 серп. 2011 р. № 956.

7. Загальна теорія держави і права : [підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. освіти] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко [та ін.] ; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2011. – 584 с.

8. Теорія держави та права : посіб. для підготов. до іспитів / С. М. Тимченко, Р. А. Калюжний, Н. М. Пархоменко, С. М. Легуша. – К. : Вид. ПАЛИВОДА А. В., 2005. – 176 с.

9. *Трофанчук Г. І.* Історія держави та права України : навч. посіб. / Г. І. Трофанчук. – К. : Юрінком Інтер, 2011. – 384 с.

10. *Коваль І. В.* Взаємодія церкви та інститутів громадянського суспільства: політологічний аналіз. : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / І. В. Коваль. – Львів, 2007. – 20 с.

11. *Білоус О. М.* Державно-церковні відносини як об'єкт політологічного аналізу : автореф. дис. ... політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / О. М. Білоус. – К., 2004. – 21 с.

12. Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. – Х. : Право, 2008. – Т. 1 : Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / за заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – 728 с.

13. *Міма І. В.* Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / І. В. Міма. – К., 2008. – 20 с.

14. *Оборотов Ю. М.* Традиції та новації в правовому розвитку: загаль-

нотеоретичні аспекти : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Ю. М. Оборотов. – Одеса, 2003. – 40 с.

15. *Боярська З. І.* Історія держави і права України : навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисц. / З. І. Боярська – К. : КНЕУ, 2001. – 280 с.

16. *Захарченко П. П.* Історія держави та права України : навч. посіб. для дист. навч. / П. П. Захарченко, О. В. Кузьмінець. – К. : Університет «Україна», 2005. – 208 с.

17. *Трофанчук Г. І.* Історія вчень про державу та право : навч. посіб. для дистанц. навчання / Г. І. Трофанчук. – К. : Ун-т «Україна», 2004. – 210 с.

18. *Захарченко П. П.* Історія держави і права України : підручник / П. П. Захарченко. – К. : Атіка, 2005. – 368 с.